

ГЛИНА ТА ВИРОБИ З НЕЇ У НАРОДНІЙ ВЕТЕРИНАРІЇ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі польових матеріалів розглядається питання використання глини та застосування глиняних виробів у народній ветеринарії українців у другій половині ХІХ – на початку ХХІ століття.

Ключові слова: народна ветеринарія, домашні тварини, глиняний посуд, глина.

Тваринництво є невід'ємною частиною господарювання українців. Співіснування людей і свійських (одомашнених) тварин вигідне для обох сторін. У домашньої худоби “відпала” потреба захищатися від диких звірів, добувати їжу, самотужки вирощувати потомство, а людина, утримуючи худобу та птицю, забезпечує себе продуктами харчування, вовною, шкірою, гноєм для удобрення ланів тощо.

Особливою увагою наших предків була охоплена така домашня худоба як кінь, віл – перші помічники у господарстві, засіб пересування та тяглова робоча сила; корова – втілення багатства й достатку в селянській сім'ї забезпечувала людину молочними продуктами, м'ясом, шкірою; вівця, коза – “джерело” хутра, м'яса, молока; кабан, свиня – “постачальник” м'яса, сала, жиру для прогонування родини. Велику користь людині приносило й утримання домашньої птиці, кролів, бджіл. Тому не дивно, що українці приділяли велику увагу здоров'ю свійських тварин, адже від цього залежало успішне ведення господарства та добробут усієї родини.

Займаючись тваринництвом, українці нагромадили чималий багаж раціональних навичок по утриманню й догляду за худобою та птицею, набули певних знань в галузі народної ветеринарії, винайшли засоби санітарії та гігієни для запобігання захворюванням, забезпечення захисту їх як від негативних природних впливів, так і надприродних сил: зловмисних дій “відьом”, “дурного ока”.

Сучасна професійна ветеринарія базується на тисячолітньому народному досвіді. Вона тісно пов'язана з матеріальним життям і побутом суспільства, чутливо реагує на рівень економічного, соціального, морального стану людини. Ті процеси, які на сьогодні склалися на шляху до ринкової економіки, породили безліч кризових явищ, у тому числі й в означеній галузі народного життя. За цих умов зростає інтерес до так званої альтернативної медицини та ветеринарії. Все більше людей у процесі догляду за тваринами та їх лікування користуються природними лікарськими засобами, доцільність яких перевірена не одним поколінням.

Українська народна ветеринарія, насамперед, передбачала використання різноманітних лікарських засобів рослинного походження. Шкірні недуги тварин лікували водяним відваром гірчака, тютюну; при розладах травлення напували їх відваром звіробою, дубової кори, деревію; невеличкі рани змащували соком, або товченим листям ранника, чистотілу, промивали відваром ромашки; хворе вим'я худоби мастили відваром живокосту. Поряд із рослинними засобами лікування й профілактики хвороб свійських тварин українці використовували й, мінеральні речовини, у тому числі й глину; адже це один із найбільш доступних матеріалів, який природа подарувала людині, а та, у свою чергу, навчилася обробляти і застосовувати її на свою користь.

Дана стаття присвячена керамологічному аспекту використання у народній ветеринарії українців глини та виробів з неї в другій половині ХІХ – на початку ХХІ століття. Донині це питання було маловивченою ділянкою етнології загалом й керамології зокрема. Відомості з означеної проблематики знаходимо у публікаціях, присвячених вивченню народної медицини в цілому. Праці окремих запопадливих дослідників, окрім фіксації лікувальних рецептів, містять

і описи способів приготування ліків, де чітко зазначені не тільки найменування хвороб, лікарських трав, природних матеріалів, мінеральних речовин, а й зафіксовано, у якому саме посуді готувалися ліки. З-поміж них виділяється праця “Житъе-бытъе лубенского крестьянина” відомого українського фольклориста та етнографа, дослідника народного побуту населення Полтавщини Василя Милорадовича, який наприкінці XIX століття вивчав народну медицину Лубенського повіту Полтавської губернії. Серед значної кількості зафіксованих ним народних лікувальних рецептів та способів лікування трапляються й ті, що безпосередньо торкаються означеного питання. Важливим джерелом послужили польові матеріали дослідника народної медицини Андрія Шкарбана, які характеризуються накопиченням лікувальних засобів, записаних ним рецептів, зібраних у Київщині, Черкащині, Житомирщині, Вінниччині наприкінці XX століття, і які він люб’язно надав мені для опрацювання теми. Деякі фактологічні відомості з використання глини та глиняних виробів у народній ветеринарії розпорошені по окремих виданнях другої половини XIX–XX століття. Зокрема, стаття такого собі Є., вміщена у 1845 році в “Приложении к полтавским губернским ведомостям”, що містить рекомендації щодо лікування ящура у тварин; праця Л. Львовського “Русская простонародная медицина”, видана у 1902 році, що містить коротеньку згадку про використання горщика для приготування у ньому рідини для захисту тварин від “дурного ока”; матеріал польського дослідника Я. Подольяка про застосування глини в Закарпатті, як допоміжного матеріалу при лікуванні переломів у тварин. Матеріали таких видатних народознавців як Петро Чубинський, І. (Іван?) Іванов, Микола Сумцов, Микола Маркевича, Яків Новицький, Андріян Чепа, Володимир Шухевич, Зоряна Болтарович не містять інформації з досліджуваного у даній публікації питання, адже проблема використання для лікування тварин такого мінералу, як глина, не була предметом їхнього вивчення. Тож стаття ґрунтується на власних польових дослідженнях, із залученням названих вище праць. Студію присвячено аналізу зафіксованих дослідниками лікувальних рецептів на основі глини, порівнянню їх із записами, зробленими автором; простеженню еволюції знань у даній царині народної ветеринарії; пошуку раціонального зерна у народних засобах лікування домашніх тварин за допомогою глини; з’ясуванню доцільності та необхідності використання глиняного посуду в процесі приготування лікарських засобів для домашнього лікування тварин; виявленню перспективи застосування лікувальних рецептів на основі глини у наш час.

Під час керамологічних експедицій, проведених упродовж 2002–2010 років у селах Вінниччини, Донеччини, Івано-Франківщини, Луганщини, Полтавщини, Київщини, Сумщини, Тернопільщини, Харківщини, Черкащини мені пощастило зафіксувати найпростіший давній спосіб, яким господарки, хоча й не так часто, а все ж користуються й нині, щоб “зняти жар” у худоби, наприклад, під час такої хвороби, як “рожа”. Відомо, що для цього беруть глину, рудий глей, змішують його з теплою водою та оцтом або буряковим квасом і обмазують цим розчином тварину. “Колись лікували глиною (мазальною, жовтою) свиней від рожі. Розводили глину теплою водою і обмазували свиню, так робили кілька разів поки не пройде рожа”¹, “Так, змащували глиною, глеєм свиней, щоб температура спала, як рожа”², “поросся заболіло і температура висока не їсть – треба наколотити глини (рудой) з укусом і обліпити і вкрити”³, “розводили глину буряковим квасом, намочували цим рядно і накладали на боки – то проходило”⁴. Таким же способом, хоча це одиничний записаний мною випадок, в Опішному на Полтавщині не так давно, принаймні у 1980-х роках, лікували й “мастит” у корови⁵. Розвідки з Черкащини відомого українського дослідника народного ліку Андрія Шкарбана підтверджують зафіксоване мною у Опішному. У с. Лузанівка Черкаської області в 1994 році він записав: “Обкладають глиною, як в корови вим’я опухне”⁶. Як зафіксовано в Київщині на початку XXI століття, набряки та нариви на ногах корів чи коней також гоїли, обмазуючи уражені місця розведеною водою глиною⁷. У с. Дибинці на Київщині у 2006 році занотовано, що компреси з рудою глиною допомагають і тоді, коли тварина ослабне, об’ївшись: “Як скотина щось з’їсть усмак, брали руду глину, розмочували водою, змащували ноги корові, поки полегшає”⁸.

Вивчаючи питання впродовж останніх років мені вдалося зафіксувати лише ці рецепти застосування глин у процесі лікування тварин, щоправда в різних варіаціях і в різних куточках України. Проте Андрію Шкарбану, який збирав матеріал з народної медицини та ветеринарії у 1990-х роках, пощастило записати, що у Житомирщині глину використовували й для того, щоб полегшити наслідки укусу гадюки, які траплялися з домашньою скотиною на пасовиську⁹.

Раритетний рецепт народного лікування тварин зафіксований польським дослідником Я. Подоляком у Закарпатті. Другий том книги “Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження” (2002) містить раніше опублікований ним у 1961 році матеріал про те, що глину як допоміжний матеріал разом з іншими народними засобами тут використовували при лікуванні переломів у тварин. При цьому попередньо оброблені місця переломів (натерті топленим овечим маслом, міцно обв’язані ганчіркою з накладанням дощечок), обкладали глиною, змішаною з оцтом. Як тільки глина висихала, її змочували водою. Ця процедура знімала жар і полегшувала біль. Інші види пухлин, за даними Я. Подоляка, теж лікували компресами з глини та оцту¹⁰. Голоднова Віра, жителька с. Пархоменко, що на Луганщині, повідомила мені, що для профілактики захворювання свиней вона й зараз підсипає їм до корму глину, вважаючи, що це запобігає розвитку недокрів’я – *“она воспаленія снімає, ето народні способи. Я й зараз свиням її даю, вони в ній і качаються. Для профілактики, бо вона наєвно їм нужна, у них малокров’я”*¹¹. Цей запис зроблено 2006 року, а наступного, під час експедиції до Коломиї, що на Івано-Франківщині, записано подібне: *“глину розмішували з половиною і годували свиней”*¹². На жаль, жінка-інформатор не змогла пояснити для чого це робили, проте факт залишається фактом. Інші згадки по темі, зокрема про лікування рожі у свиней за допомогою глини, розбавленої оцтом чи буряковим квасом, також записані мною впродовж 2002–2010 років, отже, і в наш час цей спосіб лікування вважається дієвим, інакше ним би не користувалися. Привертає увагу те, що заодно із цим господарі дають свиням ліки, призначені професійним ветеринаром. Таке поєднання двох методів лікування, що не є винятковим, адже люди намагаються лікувати худобу будь-якими відомими їм способами.

Як і народна медицина, українська народна ветеринарія тісно поєднувала раціональні знання з магичними, якими послуговувалися передовсім для запобігання зуроченню, адже причину хвороби найчастіше пов’язували зі впливом “дурного ока” чи зловмисними діями так званих “відьом”. Так ще наприкінці XIX століття фольклорист та етнограф Василь Милорадович зафіксував, що у Лубенському повіті руду глину підмішували під час годування свині до половини з метою відвертання “прозора”¹³. Не обходилася народна ветеринарія і без застосування печини (шматочка глиняної обмазки печі). Печина вважалася дієвим засобом для запобігання зурочення. Наприклад, серед засобів захисту корови від “урокиє”, Василь Милорадович записав і такі: у хвіст корові ув’язували стружку з рогачів, сажу з кочерг і печину. Печина використовувалася й під час першої годівлі поросяти. Вчинивши тісто у діжі, проводили хрест по ньому, промовляючи: *“Як ся діжа сходить і хліб росте, так щоб на кабанові сало росло”*. Потім вимішували три хлібці (балабухи), додаючи в них 3 рази по 9 житніх зерен з першої копи; щетину, прострижену навхрест на лобі і уздовж спини тварини; надрубаний кінчик її хвоста; шматочок печини і стружку з чотирьох кінців столу. Ці балабухи господиня, ще сама нічого не ївши, згодовувала поросяті після вранішньої церковної служби в неділю, що забезпечувало не тільки його гарний ріст, а й вберігало від злих духів. Спостережено і такий варіант першої годівлі: тварині зливали у глиняну миску по три ложки борщу, каші та риб’ячої юшки, додавали хіба, випечений на непочатій воді. Даючи поросяті цю суміш, теж з віка діжі, примовляли: *“Іж до ножа, щоб таке було сало, як панська діжа”*. А якщо господиня помічала чи їй так здалося, що хтось *“не так глянув на саж”*, то, щоб уберегти свиню від “дурного ока”, вона стиха проказувала: *“Сіль тобі та печина із твоїми очима”*¹⁴. На жаль, мені ще не трапилися відомості про те, чи у наш час господарки застосовують печину для захисту домашніх тварин від зурочення. Найімовірніше, печина як оберіг вже не використовується, адже люди перестали широко користуватися печами. І хоча замовляння типу “Сіль тобі та печина із твоїми очима...” ще побутують серед українців, проте вони зараз не пов’язані з діями, призначеними для охорони тварин¹⁵.

Народна пам’ять зберігає безліч рецептів приготування ліків для покращення здоров’я як людей, так тварин саме у глиняних виробках. У горщиках, часто нових, “неторгованих” (коли виріб купували у гончаря не торгуючись, за ту ціну, яку він правив) готували різноманітні цілющі напари, відвари, настої. В народній уяві новий горщик вважався “чистим” – він не був засмічений рештками їжі, де могли розвиватися хвороботворні мікроорганізми, що мало суттєве значення в досягненні успіху під час лікувальних процедур¹⁶. Уже було зазначено вище, що відомостей з означеного питання в літературі небагато. Вони розпорошені, переважно, у публікаціях про

народну медицину. У статті “Лечение ящура”, вміщеній 1845 року в газеті “Полтавские губернские ведомости”, знайдено інформацію про те, що для лікування язв у роті та на язиці тварин, які виникали під час захворювання на ящур (пухлини, струпи в роті, по всьому тілу), радили давати тваринам, приготовлений у горщику густий відвар полину. Цим цілющим відваром змазували рани, хлюпали на язик, доки тварині не ставало легше. Вважали, що полин – укріплює, мед пом’якшував, купорос затягував рани¹⁷. У матеріалах Василя Милорадовича знаходимо, що для захисту від хвороб домашню птицю годували кашею, приготованою у великому горщику, ймовірно кашнику (3–5 літрів), додавши до неї 10 шпанських мух (вид жуків із сімейства наливників, з висушених тілець яких готували порошок для лікування наливів)¹⁸. Як запобіжний захід від хвороб тварин поливали, спеціально приготовленим в останню неділю великоднього посту, розчином. Для цього збирали сніг, розтоплювали в горщику і додавали свяченої в чистий четвер солі¹⁹. Щоправда, ми не можемо стверджувати, що для приготування ліків чи запобіжних засобів від хвороб необхідне було використання суто глиняних виробів. Найімовірніше, більшість лікарських засобів, принаймні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття готувалися саме у череп’яному посуді, бо він на той час був у широкому вжитку. Проте, завдяки розвідкам Василя Милорадовича, пощастило знайти матеріал, про те, що в Лубенщині наприкінці ХІХ століття готували ліки від порізів і колотих ран на ногах у домашньої худоби з конопляного насіння “в просверленном снизу горшке”²⁰. Спосіб приготування дослідник не подав, проте, вивчаючи питання використання глини та глиняних виробів у народній медицині та лікувальній магічній практиці українців, мені вдалося віднайти кілька схожих рецептів приготування мазей від екземи, “невигойних ран” також із конопляного насіння, галузочок липи, ялівцю, коріння жимолості чи барбарису та інших лікарських рослин. Ліки готували саме у спеціально продірявлених глиняних виробках, переважно горщиках та глечиках. Посудину зі зробленим у дні отвором, у яку складали сировину, закривали покриткою, ставили зверху на інший горщик. Щілину між ними замазували глиною. Цю конструкцію до верху нижньої посудини заривали в землю, навколо горішньої накладали гній, хмиз, розводили багаття, яке підтримували близько доби, і таким чином виготовляли ліки, які з верхньої посудини скапували через зроблений у дні отвір у нижню посудину. Цією густою, в’язкою рідиною коричневого кольору, схожою на дьоготь і лікували рани, при цьому промовляли: “*Ішла красна дівця з кам’яною дійницею до кам’яної корови. Коли з кам’яної корови молоко побіжить, то тоді із рож денного сірого вола і кров побіжить*”²¹. Дослідник народного лікування українців Андрій Шкарбан зафіксував у 1997 році, що у с. Горностайпіль на Київщині за допомогою конструкції з двох глиняних виробів – гладішки (невеликого глечика без вуха) з дірочкою на дні і горщика – готували мазь із льняного насіння від “мокрецю” (запальний процес шкіри) у корови²². Такі свідчення, на жаль, поодинокі, проте, зважаючи на те, що й у народній медицині хвороби шкіри лікували мазями, випареними у спеціально продірявлених глиняних виробках, можна зробити висновок, що приготування ліків у у такому посуді було цілком виправданим, а можливо і необхідним. Адже він був порівняно дешевий та доступний. Для адсорбції ліків у денцях горщика чи глечика (згадуються найчастіше саме ці вироби) легше було зробити отвори, череп’яний посуд має низьку теплопровідність, внаслідок чого його вміст тривалий час зберігає необхідну температуру, витримує значне її підвищення.

Щодо того, чи користуються господарки зараз глиняними виробами для приготування засобів для лікування домашніх тварин, то поки що даних я не маю. Розповідають, що готують відвари цілющих трав, передовсім для корів та свиней, у емальованих чи алюмінієвих каструлях, чавунцях, настої у скляних та пластикових пляшках. Глиняний посуд, на жаль, вийшов з широкого повсякденного вжитку, тому його використання фіксується лише в одиничних випадках, та й то не як обов’язковий, а скоріше випадковий атрибут.

У даній статті розглянуті випадки, коли лікування та запобігання захворюванням тварин відбувалося за допомогою глини, а також ті записи, що фіксують рецепти приготування запобіжних засобів від хвороб у глиняних виробках, якими користувалися українці в домашніх умовах. Коли домашнє лікування тварин було безуспішним, зверталися до людей, які мали у цьому певний досвід “шептух”, “знахарів”, “бабок”, “коновалів” і допомагали коли “у корови відьма забирала молоко”, “від зглазу” тощо. Тоді лікування було пов’язане з магічними діями, про що йтиметься у окремій статті.

Підсумовуючи зауважу, що матеріали з означеної проблематики зафіксовано у Київщині, Черкащині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Луганщині, Донеччині, Тернопільщині, Вінниччині, Івано-Франківщині, Закарпатті, отже ареал розповсюдження цих знань охоплює значну територію України. Серед згаданих засобів народної ветеринарії з використанням глини та глиняних виробів нині зафіксовано поодинокі. Це стосується застосування глини у розчині з водою, оцтом, буряковим квасом для лікування запалення шкіри тварин, зокрема рожі. Отже, цей рецепт виявився раціональним і дієвим, тому й зберігався у домашній ветеринарії впродовж тривалого періоду часу. Вже вкотре констатую, що використання глиняних виробів для приготування лікарських засобів у народній медицині та ветеринарії пов'язане, насамперед, з тим, що вони впродовж тривалого історичного періоду, аж до середини ХХ століття, займали важливе місце в традиційно-побутовій культурі українців. І тільки окремі засоби, зокрема для народного лікування шкірних хвороб у тварин, потребували використання суто череп'яного, у багатьох випадках спеціально продірявленого посуду. Ймовірно, народна ветеринарія не обходилася й без віри у цілющі властивості предметів з рідної домівки, у тому числі й посуду з глини. Багатьма дослідниками доведено, що приготування страв, напоїв, а також лікарських засобів у глиняних виробках є надзвичайно корисним, адже глина не тільки екологічно чистий матеріал, а й хороший дезінфектор, теплзберігач. Під час приготування страв, напоїв, ліків у глиняних виробках їх вміст збагачується багатьма корисними для організму мікроелементами²³. Народні знання в царині ветеринарії є настільки глибокими й усталеними, що навіть у наш час господині, перш ніж звернутися до ветеринара, намагаються вилікувати домашніх тварин самотужки і, як бачимо, не без застосування глини.

¹ Спогади Педченко Олени Миколаївни 1940 р. н., м. Котельва, Полтавська обл., 2008 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

² Спогади Іванчук Уляни, 1932 р. н., м. Коломия, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., 2010 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

³ Спогади Яценко Парасковії Єлисеївни 1934 р. н, с. Опішне, Зінківський р-н, Полтавська обл., 2010 р., // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁴ Спогади Радченко Єфросинії Матвіївни, 1928 р. н. м. Гадяч, Полтавська обл., 2006 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁵ Спогади Шиян Лідії Григорівни 1936 р. н., с. Опішне, Зінківський р-н, Полтавська обл., 2007 р., // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁶ Спогади Іванченко Ольги Марківни, с. Лузанівка, Кам'янський р-н, Черкаська обл., 1994 р. // Польові матеріали Шкарбана Андрія. Приватний архів.

⁷ Спогади Проценко Галини Павлівни 1924 р. н., с. Великі Прицьки, Кагарлицький р-н, Київська обл., в 2006 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁸ Спогади Литвинець Ольги Трохимівни 1931 р. н., с. Дибинці, Богуславський р-н, Київська обл., 2001 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁹ Спогади шептухи Павленко Одарки Пилипівни 1916 р. н., с. Миколаєвичі, Радомишльський р-н, Житомирська обл., 1996 р. // Польові матеріали Шкарбана Андрія. Приватний архів.

¹⁰ Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. – Львів, 2002. – Т. 2: Духовна культура. – С. 151.

¹¹ Спогади Голоднової Віри Василівни, 1955 р. н., с. Пархоменко, Краснодонський р-н, Луганська обл., 2006 р. // Польові матеріали автора. Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину 12.09-20.09.2010 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. - Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 108. – Арк. 37.

¹² Спогади Ящук Варвари Степанівни 1942 р. н., м. Коломия, Івано-Франківська обл., 2007 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

¹³ Милорадович В.П. Життя-бытє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьов, Т.В. Косьміна, О.О. Боряк; вст. ст. А.П. Пономарьова; іл. В.І. Гордієнка. – К., 1991. – С. 298.

¹⁴ Там само. – С. 297–298.

- ¹⁵ Метка Л. Сіль тобі та печина // Берегиня. – 2007. – Число 1. – С. 27–32.
- ¹⁶ Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – 408 с.: іл.
- ¹⁷ Э. Ветеринария: Лечение ящура // Прибавление к Полтавским губернским ведомостям. – 1845. – № 8. – 24 февраля. – С. 86–87.
- ¹⁸ Милорадович В.П. Вказ. праця. – С. 303.
- ¹⁹ Львовский Л. Русская простонародная медицина // Живописная Россия. – 1902. – № 56. – С. 316.
- ²⁰ Милорадович В.П. Вказ. праця. – С. 282.
- ²¹ Там само. – С. 282.
- ²² Спогади Чернюк Ганни Андріївни 1920 р. н., с. Горностаїпіль, Іванківський р-н, Київська обл., 1997 р. // Польові матеріали Шкарбана Андрія. Приватний архів.
- ²³ Пошивайло О.М. Вказ. праця. – С. 278.

В статье на основе собственных полевых материалов рассматривается использование глины и глиняных изделий в народной ветеринарии во второй половине XIX – начале XXI века в Украине.

Ключевые слова: народная ветеринария, глиняная посуда, глина, домашние животные

Usage of clay and wells earthenware in traditional veterinary medicine in the middle of the XIX – the beginning of the XXI century in Ukraine is examined on the basis of the field data.

Key words: folk veterinary medicine, pets, earthenware, clay.